

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Gyürky Katalin

**„Mindannyian nihilisták vagyunk”
Dosztojevszkij és az orosz nihilizmus**

DE Bölcsészettudományi Kar
2007

A disszertáció célkitűzése:

Doktori disszertációmban a XIX. századi Oroszország egyik meghatározó szellemi irányzatának, az orosz „nihilizmusnak” a keletkezés-és hatástörténetét mutatom be elsősorban a kortárs író, Dosztojevszkij regényeinek elemzésén keresztül.

Témaválasztásomat elsősorban az motiválta, hogy a Dosztojevszkij művészetét feltáró, igen széleskörű szakirodalomban – beleértve az orosz nyelvű szakirodalmat is – meglehetősen háttérbe szorul annak vizsgálata, hogy a Dosztojevszkij-regényekben hogyan jelennek meg – elsősorban ironikusan, karikatúraszerűen – az orosz „nihilizmus” képviselői, elméleti feltevései, s ezek társadalomra gyakorolt hatása. Vagyis: az orosz „nihilizmus” értelmes önzésen, materializmuson és utilitarizmuson nyugvó érdekétikája hogyan áll szemben Dosztojevszkij szeretetetikájával, azzal az elvvel, amely az orosz talaj, valamint a pravoszláv vallás értékeiből táplálkozik. A téma kevésbé kutatott jellege miatt tartottam fontosnak, hogy mielőtt disszertációmban azoknak a Dosztojevszkij-regényeknek az elemzésére térnék rá, amelyekben fokozottan jelen van az orosz „nihilizmus” kritikája, disszertációm első felében az orosz „nihilizmus” elméleti hátterét, gyökereit és fő képviselőinek, elsősorban Csernisevszkijnek, Dobroljubovnak és Piszarevnek a munkásságát vázoljam.

Értekezésem elméleti hátteréül az orosz eszmetörténet szolgál, hiszen az orosz „nihilizmus” gyökerei a XIX. század második felénél jóval korábbra nyúlnak vissza. A téma feldolgozásakor pedig nemcsak a Csernisevszkij és Dosztojevszkij szépirodalmi műveit elemző szakirodalom volt a segítségemre, hanem olyan orosz filozófiatörténeti munkák, mint például Billington *Ikona i topor*, vagy Zenykovszkij *Isztorija russzkoj filozofii* című munkája.

Az értekezés menete:

Az orosz „nihilizmus” kutatása – jellegéből adódóan – interdiszciplináris tevékenység. Az orosz filozófia egésze ugyanis, ezt a „szeletét” is beleértve, az oroszoknál a nyugati filozófiától eltérően sohasem önálló tudományágként létezett, hanem olyan társadalmi, politikai, sőt, esztétikai tényezőkkel keverten, amelyek lehetővé tették, hogy a szerzők a filozófiai elképzeléseiket akár szépirodalmi köntösbe bújtatva fogalmazzák meg.

Ezért tartottam fontosnak, hogy értekezésem első három fejezetében a nyugati és az orosz nihilizmus különbségeit, valamint az orosz „nihilizmus” nyugatitól eltérő hátterét, mozgatórugóit vizsgáljam. (Dolgozatomban a kétféle nihilizmus különbségét érzékeltetendő, az orosz „nihilizmus” kifejezést végig idézőjelben használom.) A mindent tagadó Nietzsche-féle nihilizmushoz képest ugyanis Oroszországban a „nihilizmus” kifejezés alatt olyan kritikai szempontú vizsgálódást kell érteni, amelynek célja a cári önkényuralom felszámolása, a nép evilági boldogságának megteremtése, mindenfajta transzcendencia és istenhit nélkül. A nyugati, filozófiai nihilizmussal szemben tehát Oroszországban az a társadalmi színezetű nihilizmus alakult ki, amelyet egy újonnan létrejövő társadalmi réteg, a raznocsinyec értelmiség képviselt, az úgynevezett forradalmi demokraták, amelynek tagjai a cári önkényuralommal szembeni elégedetlenségüket ugyan elméleti síkon fogalmazták meg, de végső célként egy radikális gyakorlati megoldást, a forradalmat helyezték kilátásba, amellyel a nép szabadsága, egyenlősége, testvérisége valósulna meg.

A szabadság, egyenlőség, testvériség hármasság jelszava az orosz „nihilizmus” egyik gyökerére utal. A nagy francia forradalom, valamint a francia felvilágosult gondolkodók, Holbach, Feuerbach, Helvetius gondolkodásmódja meghatározó ugyan, a mindent a rációnak alárendelő, a környezet determinisztikus hatását kultiváló felvilágosult elképzelések nagyon jelentős összetevői az orosz „nihilizmusnak”, de az orosz „nihilizmus” éppen attól sajátos, éppen attól orosz, hogy számos hazai előfutára is van. Disszertációm elméleti része így azokat az orosz előzményeket is számba veszi, amelyek nagy hatást gyakoroltak Csernisevszkijékre: a XVIII. századból ilyen gondolkodó Ragyiscsev, aki először fejtette ki, hogy az orosz jobbagy felszabadulásának egyedüli záloga egy alulról szervezkedő forradalom kirobbantása, de ilyen előzménynek tekinthető Belinszkij és Herzen társadalomkritikája is.

Az értekezés egy fejezet erejéig azokat az esztétikai elveket is taglalja, amelyeket Csernisevszkijék elsősorban Belinszkij „naturális iskolájára” alapoztak. Ebben a fejezetben azt vázoló, hogy a realizmus, vagyis a valóság visszáságait szépirodalmi műveken keresztül

bemutató elv és a cári önkényuralmat fenntartani kívánók tiszta művészet-koncepciója miként polemizál egymással, főként a nihilista és a nihilizmus kifejezést Oroszországban elterjesztő Turgenev: *Apák és fiúk* című regénye ürügyén.

S mivel az orosz filozófiai gondolkodás egyáltalán nem választható el az esztétikaitól, a „nihilisták” esztétikára irányuló elvei egyben a társadalom megváltoztatására irányuló, filozófiai jellegű elveiket is megalapozza. A realizmus, mint esztétikai célkitűzés ugyanis az egyik elvükhöz, az etikai racionalizmushoz oly mértékben kötődik, hogy Csernisevszkijék véleménye szerint a valóság negatív oldalait is feltáró szépirodalmi alkotások a racionális s egyben etikus gondolkodásra is lehetőséget adnak, arra, hogy a nép eldöntse: mi a jó, és mi a rossz a számára. A jó felismerésének képessége, racionalizálása pedig egy másik fontos „nihilista” elv, az utilitarizmus szempontjából nélkülözhetetlen, hiszen ha az egyén tudja, hogy neki mi a jó, mi hasznos, akkor már társadalmi méretekben is képes felismerni, hogy mi hasznos, mi az előrevívő. S mivel a „nihilisták” antropológiai nézetrendszere szerint, amelyet Csernisevszkij főleg az *Antropológiai elv a filozófiában* című művében fejtett ki, az ember alapvetően ösztönlény, és legfontosabb ösztöne az önzés, az egyes embernek nincs más dolga, mint az önzését jó irányba terelje, és úgy legyen önző, hogy azzal más ember érdekeit ne sértse, vagyis: értelmesen önzővé válva az egyén és a köz érdeke együtt tudjon működni, egyik se csorbuljon a másik hatására.

A felsorolt francia gondolkodók mellett Csernisevszkij munkásságára az utópista szocialista Fourier is nagy hatást gyakorolt, akinek falanszterre vonatkozó elképzelését Csernisevszkij szépirodalmi műve, a *Mit tegyünk?* helyezi orosz utópisztikus talajra.

Csernisevszkij *Mit tegyünk?* című művének elemzésére egy külön fejezetet szentelek disszertációmban. A „nihilisták” szociális elképzeléseit taglaló fejezetek után a mű elemzését nem az eléggé megkérdőjelezhető esztétikai értéke miatt tartom fontosnak, hanem a Dosztojevszkijel folytatott polémia szempontjából. Csernisevszkij regénye azoknak az „új embereknek”, a ténykedését mutatja be, akik a „nihilista” értelmes önzés alapján szervezik az életüket az orosz „falanszter”, a Vera Pavlovna által irányított varroda keretén belül. Az „új emberek”, Vera Pavlovnán kívül még két fiatalember, Lopuhov és Kirszanov saját érdekeik mellett más emberek érdekeit, hasznát is szem előtt tartják, amíg a teljes aszkézisba forduló Rahmetov már csak a nép érdekeit nézi, és teljesen lemond a saját szükségleteiről.

Dolgozatomban azt is kifejtem, hogy mind a „nihilista” elvek, mind pedig maga a *Mit tegyünk?* című regény csak utópisztikus formában ölthet testet. Hiszen ezek az elvek és ezeknek az elveknek a szépirodalmi kifejezése egy olyan társadalomképet vázol fel, amelynek

jövőbeli megvalósulására, látva az adott önkényuralmi kereteket, Csernisevszkij idejében vajmi kevés esély volt.

Dosztojevszkij azonban nemcsak utópisztikus jellege miatt, hanem általában tartja károsnak a forradalmi demokraták ténykedését. Úgy véli, hogy Csernisevszkijeknek a nyugatról orosz talajra erőszakkal átültetett, érzelemmentes, csak és kizárólag a racionalitást elismerő érdekükéje az individuumot mindenképpen válságba sodorja, önmagával meghasonlottá teszi. A szerző benyomása ugyanis mind a hazai, mind pedig az európai tapasztalatai alapján az, hogy az érdekre alapozott forradalom, amit Csernisevszkijék hirdetnek, csupa frusztrált individualistát hoz mozgásba, akik így a forradalmi mozgalomba is csupán frusztrált individualitásukat viszik bele és élik ki.

Dosztojevszkij Csernisevszkijel folytatott elméleti polémiája lényegében Szibériából való visszatérte után egészen a pályája végéig nyomon követhető. A polémia egyrészt az író egyes, kifejezetten elméleti megnyilvánulásaiban van jelen (az egérlyukbéli ember bizonyos „kirohanásait” a kortársak Csernisevszkij ellen írt vezércikként értelmezték), másrészt a naplójegyzeteiben, harmadrészt pedig az (antinihilista) regényeiben, amelyek közül néhány, illetve amelyek egyes részletei úgy értelmezhetők, mint a Csernisevszkij utópiájával szembeni, a pravoszláv vallás értékeit közvetítő művek, olyanok, amelyekben a „nihilista” utópia a legfőbb rosszként, a legveszélyesebb kísértőként jelenik meg, és amelyekben az ész ördögi hatalomként lepleződik le. Vagyis Csernisevszkij és Dosztojevszkij polémiájának „összetartozó végletei azon az alapon polarizálódnak, hogy a gondolkodók az önző, elkülönült, egymás iránt közönyös egyedek reális összetartó kötelékére, az egymás piaci felhasználásán alapuló érdekekre akarják-e alapozni etikájukat, ennek a viszonynak a modelljére rendezni az összes ember és ember közötti kapcsolatot, vagy gondolatilag átugorják ezt az uralkodó viszonyt, és az egyiktől a másikig terjedő, legszemélyesebb, „face to face” kapcsolatot ismerik-e el erkölcsileg az egyedül mértékadó összefüggésnek. Az egyik álláspont a polgári társadalom materializmusát képviseli, amely szükségképpen nem lehet más, mint az érdek materializmusa, a másik a polgári társadalom spiritualizmusát, mindkettő együtt az antinómia két szilárdan rögzített, feloldhatatlan, szélső pontját.” (Lásd: Fehér Ferenc: *Az antinómiák költője*, Magvető, Budapest, 1972, 52.) Vagyis amíg Csernisevszkij az orosz forradalom egyik legnagyobb szellemi előkészítőjének, addig Dosztojevszkij a modern individuum válságát előidéző érdekviszonyok elleni legerőteljesebb művészi tiltakozás képviselőjének tekinthető.

A Csernisevszkij-képviselte „nihilizmusra” vonatkozó Dosztojevszkij-féle polémiának sajátos íve van. Ezt az ívet vázoltam fel disszertációm második felében a *Téli feljegyzések*

nyári élményekről, a *Feljegyzések az egérlyukból*, a *Bűn és bűnhődés*, az *Ördögök*, valamint *A Karamazov testvérek* című műveken keresztül. Amíg a *Téli feljegyzések nyári élményekről* című írás a polémia elméleti megalapozásának tekinthető, hiszen a szerző ebben a művében mutatja be annak káros következményeit, ha az orosz talaj és a pravoszláv egyház szentségét idegen, nyugatról erőszakosan átültetett ideák veszélyeztetik, a *Feljegyzések az egérlyukból* pedig Csernisevszkij *Mit tegyünk?* című regényére konkrét motívumazonosságokkal, sőt, tematikus egyezésekkel reflektál, addig a három nagyregény Dosztojevszkij ingadozó, a „nihilizmussal” folytatott polémiájának hol pesszimista, hol optimista végkifejlet-lehetőségét tárja elénk. A *Feljegyzések az egérlyukból* első felében a hős monológján keresztül annak lehetünk tanúi, hogy a hős véleménye szerint - a „nihilisták” elképzelésével ellentétben - a nem a környezetet által determinált, fejlett személyiséghez az akaratszabadság, az önuralom és az önfeláldozás tartozik. Mindezeket az értékeket az odúlakó sajátos módon állítja szembe kora torzultnak vélt erkölcsével: behúzódik az odújába, és nem csinál semmit. Semmittevését pedig azzal magyarázza, hogy abban a világban, ahol mindent az érdekeknek, a racionalitásnak és a matematika törvényeinek rendelnek alá, felesleges kibújni az odúból, felesleges részt venni a világ dolgaiban. Az egérlyukbéli ember tehát annyira túlhangsúlyozza az akaratszabadságát és az autonómiáját, amely a „nihilista” világban teljesen háttérbe szorul, hogy ez a túlhangsúlyozás nem máshoz, mint a többi emberrel való normális viszony ellehetetlenüléséhez vezet. Minderről a kisregény második része tanúskodik, ahol a Csernisevszkij-regénnyel való tematikus egyezések az emberi kapcsolatok szintjén mutatkoznak meg elsősorban, és ahol az autonómiáját, személyisége integritását védő odúlakó, amikor „kénytelen” embertársaival kapcsolatba lépni, sem tudja az általa egyébként tagadott $2 \times 2 = 4$ logikát, az elutasított racionalitást kiiktatni, és érzelemmentessége folytán találkozásai csak embergyűlöletét erősítik.

Dosztojevszkij tehát hőse öntudatán keresztül mutatja be a kortárs ember lelki világának és tudatának katasztrófális széthullását. Hőse tudatának ellentmondásain keresztül arra is rávilágít, hogy Csernisevszkij utópisztikus nézetével ellentétben az orosz társadalmi élet ellentmondásait nemcsak a külső, determinált tényezők okozzák - ezek ugyanis csak egy külső egérlyukba vezetik a társadalom tagjait - , hanem belső erők is vezérlik, amelyek a nyugatról átvett hamis elveket vagy a hideg racionalitást követve a személyiség szubjektív világát törik ketté. Így a Csernisevszkij által ábrázolt külső egérlyukkal szemben, ahonnan a felvilágosító propaganda és a praktikus segítség még kivezetheti az embert, Dosztojevszkij kisregénye egy sokkal szenvedéstelibb, belső egérlyukat épít fel, ahonnan a kivezető utat nem a racionális, hanem sokkal inkább az emocionális megvilágosodás jelentheti.

Az emocionális megvilágosodás azonban már nem az odülakónak, hanem egy másik mű másik hősének, a *Bűn és bűnhődés* Raszkolnyikovjának fogja az egyik alapproblémáját jelenteni. A szerző ezzel a regényével kezdi felvázolni a „nihilistákkal” folytatott polémiájának azt a sajátos ívét, amelyben a „nihilizmussal” megfertőzött, ésszerűen gondolkodó hősökkel szemben az érzelmek néha, úgy tűnik, győzelmet aratnak, más esetben viszont a racionális gondolkodás, valamint a „nihilista” elvek több szereplőben való szétaprózódása megakadályozza az érvényesülésüket.

Ebből a szempontból a *Bűn és bűnhődés* a „nihilizmussal” folytatott harc pozitív lehetőségét vázolja, hiszen ebben a műben a főhős ésszerű elvek alapján elkövetett bűnelkövetésének ugyan jó néhány olyan összetevője van, amelyet más, sekélyes, a „nihilista” gondolkodók karikatúrájaként értelmezhető szereplők képviselnek, akik ilyen formában menthetetlenek, Raszkolnyikovnak azonban van egy olyan elvi összetevője, ami paradox módon éppen az újjászületése lehetőségének lesz az alapja. Arra a kérdésre, hogy szabad-e lelkiismeret-furdalás nélkül embert ölni, a prostituált, de az orosz talajt, az Istent, és a pravoszláv egyházat mindenkinél jobban tisztelő Szonya válasza egyértelmű, és ő lesz az, aki a szeretete, a hite segítségével képes Raszkolnyikovot elindítani a jó felé vezető úton. Disszertációmnak ebben a fejezetében elsősorban tehát azt vázolom, hogy a „nihilista” tagadás tagadására is van lehetőség, és a regény - Szonyának és Raszkolnyikov barátjának, Razumihinnek a bemutatásával - miként képes ellensúlyozni a sekélyes, „nihilista” elveket képviselő szereplők egész sorát.

A „nihilizmussal” folytatott Dosztojevskij-féle polémia következő lépcsőfoka az *Ördögök* című regény. Az előző mű optimista végkicsengésével ellentétben ezzel a regénnyel olyan folyamat veszi kezdetét, amelyben az elvet kitaláló és az elvet beteljesítő hősök szétválnak egymástól. Amíg a *Bűn és bűnhődés*ben Raszkolnyikov maga találja ki tervét, és azt maga is valósítja meg, addig az *Ördögök*ben a hős, Sztavrogin elvei megvalósítását részben másokra hárítja, ami azt eredményezi, hogy az eleve sekélyes, ördögi „nihilista” elv veszélyesen megsokszorozódik és elaprózódik, és az *Ördögök*ben ez konkrét formában a forradalmi sejtek további szaporodására ad lehetőséget. Az *Ördögök* pesszimista hangvételét ugyanakkor az is erősíti, hogy ebben a műben a „nihilista” sejtek szétaprózódásával már az elveikben az orosz talaj értékeit képviselő hősök is ellehetetlenülnek, tehát hiányoznak az olyan „erős” személyiségek, mint amilyen Szonya és Razumihin volt a *Bűn és bűnhődés*ben. A *Bűn és bűnhődés*ben ugyanis „a fejszével történő gyógyítás őszinte próbáját” (Kudrjacev) Raszkolnyikovnak nem sikerült kiállnia, addig az *Ördögök* hősei, akik Sztavrogin elveit akarják önkezüleg megvalósítani, mégis az erőszakos megoldást választják a társadalmi

problémák megoldására. Ennek a halott elvnek a feltámasztása az, ami miatt Dosztojevszkij ebben a művében nem lát lehetőséget arra, hogy a „nihilista” utópiával szemben ismét egy, a *Bűn és bűnhődés*hez hasonló antiutópiát fel tudjon vázolni. Ennek következménye pedig az lesz, hogy a regény mottójaként szolgáló két idézet szellemisége közül az a Puskin-idézeté fog győzedelmeskedni, amely az ördögök térhódítását, s az ez ellen való küzdelem meddő jellegét érzékelteti. A szerző pedig – pesszimizmusát tükrözendő, az ebben a hamis világban való részvételét megakadályozandó – a regényben egy különös esztétikai fogással kivonja önmagát a történetből. Regényét ugyanis egy sajátos elbeszélői mód keretében az egyik ördögnek, Anton Lavrentyij G-nek tulajdonítja, aki elbeszélésével sok helyütt elferdíti a tényeket, félreértelmezi a történeteket. S ezzel a kívülállással hármass negációt képez. Tagadja a „nihilista” tagadást, s egyúttal tagadja az antinihilista elveket is, látva ezek forradalmi sejtekkel, az ördögi elvekkel szembeni ellehetetlenülését.

Dosztojevszkij „nihilizmussal” folytatott polémiája azonban ezzel a hármass negációval korántsem ér véget. A szerző utolsó műve, a disszertációmban az utolsó fejezetben elemzett *A Karamazov testvérek* című regény ugyanis az *Ördögök*ben felvázolt teljes értéknivellációból kiindulva a legbonyolultabb ideabéli tartalommal és művészi struktúrával megalkotott regény. Formai hátterét tekintve – az *Ördögök* esztétikát is tagadó szövege után létezve – legalább annyira vallási és filozófiai, mint irodalmi jellegű alkotás, a művész útkeresésének és eredményeinek legátfogóbb szintézise. Ugyanakkor ezen a Dosztojevszkij alkotáson érezhető leginkább a szerző művészetének és gondolataink ellentmondásos jellege, azé a szerzőé, aki Tolsztoj véleménye szerint élete végéig „harcban” állt saját magával és a világgal egyaránt.

Ez a kettősség végig meghatározza *A Karamazov testvérek* felépítését. A két igény, a kétféle attitűd első látásra egymást kizárja ugyan, nehezen fér meg egyetlen alkotás keretein belül, ennek ellenére a regény végére – az *Ördögök* kilátástalanságával, hármass negációjával szemben – Dosztojevszkij utolsó műve mégis fel tud vázolni egy olyan lehetséges világrendet, amely ismét a *Bűn és bűnhődés* *Ördögök*hez képest pozitívabb végkifejletét, a tagadás tagadását, vagyis a megváltó antinihilizmus „nihilizmust” leküzdő lehetséges esélyét sugallja. Ezáltal fog tehát a *Feljegyzések az egérlyukból*-ban, és a *Bűn és bűnhődés*ben elkezdett, „nihilizmus” ellen folytatott szerzői küzdelem köre az *Ördögök* pesszimizmusán keresztül törve *A Karamazov testvérek*ben bezárulni. Ennek a küzdelemnek a köre azonban minden eddigi Dosztojevszkij-alkotáshoz képest jóval több ponton keresztülhaladva zárulhat csak össze, alkothatja meg a szintézist. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a *Bűn és bűnhődés*hez, valamint az *Ördögök*hez képest ebben a műben az elv kigondolója és az elv gyakorlati végrehajtója már nemcsak részben, hanem teljes mértékben leválik egymásról, a

„nihilizmus” szétaprózódását még inkább erősítendő. Disszertációm utolsó fejezetében ezt a nehézségeken keresztül törő, a regény műfaji kereteit feszegető szerzői szintézisre törekvést vázoló, amelyben nagy szerepet játszik Zoszima sztarec. Az a szereplő, aki Szonyához hasonlóan a cselekvő szeretetnek, az „Isten mindent megbocsát”-formulának a képviselőjeként végül minden „nihilista” befolyással szemben elegendő ellenerőnek bizonyul. Ivan Karamazov „mindent szabad” „nihilista” formulájára ugyanis a Zoszima-féle ezzel ellentétes végpont, formula, a „mindenki köteles a másikat szolgálni” felel.

Eredmények:

Disszertációm Dosztojevszkij „nihilizmussal” folytatott polémiájának ívét tehát a „nihilizmussal” folytatott vitában szereplő legfontosabb Dosztojevszkij-művek elemzésén keresztül vázolja, s végül *A Karamazov testvérekben* kifejtett szerzői szintézis megteremtésének lehetőségét tárja fel, amelynek alapja a Dosztojevszkijben végig ott munkáló, a hagyományos, nyugati ideáktól mentes elvek, az orosz értékek hirdetésének mindennél fontosabb követelménye.

Válogatott bibliográfia:

- Billington: *Ikona i topor*. Izdatyelsztvo Rudomiko, Moszkva, 2001.
- V. V. Zenykovszkij: *Isztorija russzkoj filozofii*. Izdatyelsztvo Fjoniksz, Moszkva, 1999.
- Szemjon Frank: *A nihilizmus etikája*. in: Az orosz forradalom démonai, Századvég Kiadó, Budapest, 1990.
- Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest, 1996.
- Szilágyi Ákos: *Ezerkilencszáznyolcvannégyen innen és túl*. Magvető kiadó, Budapest, 1988.
- Bergyajev: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Európa Kiadó, Budapest, 1993.
- Fehér Ferenc: *Az antinómiák költője- Dosztojevszkij és az individuum válsága*. Magvető kiadó, Budapest, 1972.
- Szergyucsenko: *Futurologija Csernisevszkogo i Dosztojevszkogo*. in: Voproszi Lityeraturi, 2001/3.
- Tamarcsenko: *Csernisevszkij-romaniszt*. Izdatyelsztvo Hudozsesztvennaja Lityeratura, Leningrad, 1976.
- Igor Szmirnov: *Pszichodiakronologika*. Izdatyelsztvo Novoje Lityerturnoje Obozrenyje, Moszkva, 1994.
- Kudrjacev: *Tri kruga Dosztojevszkovo*. Moszkovszkaja Unyiverszityeta, 1979.
- Robert L. Belknap: *Genezisz romana Bratyja Karamazovi*. Izdatyelsztvo Akagyemicsszkij Projekt, Szankt Petyerburg, 2003.

Az értekezéshez kapcsolódó publikációk:

- *Játékok és tükrök, Dosztojevszkij: A játékos című kisregényének mítoszkritikai elemzése.* Életünk, 2000/1. 52-68.o.
- *Az ördög és megjelenési formái Dosztojevszkij művészetében.* Életünk, 2000/11-12. 1050-1066.o.
- *A gyilkosság, az öngyilkosság és a kéjvágy problémaköre Dosztojevszkij művészetében.* Életünk, 2001/3. 247-265.
- *A bűn és megítélése Dosztojevszkij művészetében.* Életünk, 2001/6. 534-545.o.
- *A nyelv mint a félreértés forrása Dosztojevszkij művészetében.* Életünk, 2002/7-8. 651-665.o.
- *A szexus ösztönének mágusa. Vaszilij Rozanov filozófiája a dosztojevszkiji problémák tükrében.* Életünk, 2003/3. 273-288.o.
- *Az Istenember küldetése Vlagyimir Szolovjov művészetében.* Életünk, 2003/11-12.

